

Kansspelautoriteit

Verslavingspreventie.
Strategie van de Kansspelautoriteit

Datum

28 april 2016

Colofon

Afzendgegevens	Kansspelautoriteit Rijnstraat 50 2515 XP Den Haag Postbus 298 2501 CG Den Haag www.kansspelautoriteit.nl
Contactpersoon	Eveline van Mil <i>Senior adviseur verslavingspreventie</i> Jolijn Fanoy <i>Senior adviseur verslavingspreventie</i> T +31 (0)70 302 13 00 F +31 (0)70 302 13 99 info@kansspelautoriteit.nl
Auteurs	Kansspelautoriteit

Inhoud

Inleiding	p. 7
1. Kansspelverslaving: aard, omvang en belang probleem	p. 8
2. Bouwstenen voor toezichtstrategie kansspelverslaving	p. 15
3. Strategie op hoofdlijnen	p. 18
Bijlagen	p. 21
Gebruikte literatuur	p. 24

Inleiding

Voor wie is dit document bedoeld?

Dit document is bedoeld voor externe en interne belanghebbenden die te maken hebben met de preventie en beperking van kansspelverslaving.

Wat wil de Kansspelautoriteit met dit document bereiken?

De Kansspelautoriteit (Ksa) wil met dit document laten zien hoe zij binnen haar mogelijkheden kansspelverslaving wil voorkomen en waar dat niet mogelijk is, de gevolgen wil beperken. Dit document richt zich zowel op online als landgebonden kansspelen.

De Ksa beschrijft in dit document hoe zij vanuit haar rolopvatting, verantwoordelijkheden en bewegingsruimte nadenkt over de preventie en beperking van kansspelverslaving. De Ksa maakt daarbij afwegingen en keuzes ten aanzien van het toezicht inzichtelijk.

Dit document bevat een analyse van de kansspelverslavingsproblematiek, de kern van de toezichtstrategie, en een afbakening van verantwoordelijkheden van de betrokken partijen.

De Ksa houdt dit document bewust bondig. Waar nodig wordt verwezen naar achterliggend materiaal. De concrete acties die de Ksa neemt worden in dit document niet uitgewerkt. Hiervoor wordt een intern werkprogramma ontwikkeld.

Wat is de positie van verslavingspreventie binnen de Ksa?

De Ksa is de onafhankelijke toezichthouder op de Nederlandse kansspelmarkt. De Ksa bewaakt een veilig en betrouwbaar kansspelaanbod. Drie publieke doelen vormen het ijkpunt voor alle werkzaamheden van de Ksa:

- Het beschermen en informeren van de consument;
- Het voorkomen van kansspelverslaving;
- Het tegengaan van illegaliteit en criminaliteit.

De Ksa heeft als één van haar wettelijke kerntaken het "bevorderen van het voorkomen en beperken van kansspelverslaving". Enerzijds omvat deze bevorderende opgave het ontwikkelen van voorschriften, normen en het toezien op de naleving daarvan. Anderzijds heeft de Ksa een coördinerende rol, waarbij in structureel overleg met marktpartijen en maatschappelijke organisaties wordt toegewerkt naar aanpakken om kansspelverslaving zoveel mogelijk te voorkomen.

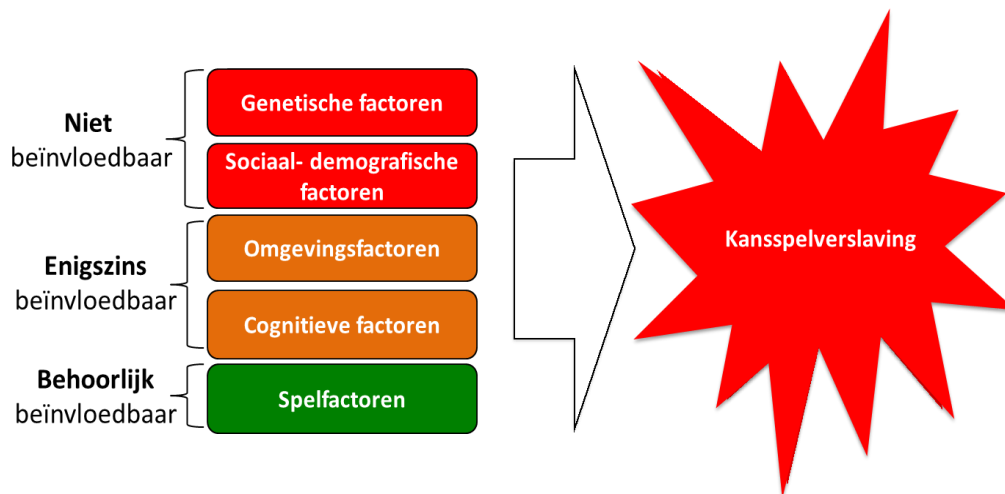
1. Kansspelverslaving: aard, omvang en belang van het probleem

Kansspelverslaving is een complex, in omvang relatief gering en toch belangrijk maatschappelijk probleem. In dit hoofdstuk wordt de aard, omvang en het belang van het probleem in drie onderdelen uitgewerkt. Begrip van het probleem vormt de basis van de toezichtstrategie, welke in deel 2 is uitgewerkt.

A. Aard van het probleem

Het probleem kansspelverslaving is complex. Er is niet één oorzaak maar een samenspel van factoren waardoor spelers verslaafd raken. De precieze oorzaken en omstandigheden verschillen van geval tot geval. De mate waarin de toezichthouder deze oorzaken en omstandigheden kan beïnvloeden verschilt.

Visualisatie van de aard van het probleem¹

De aard van het probleem wordt hieronder toegelicht aan de hand van de volgende vragen:

- Wat verstaan wij onder kansspelverslaving?
- Wat veroorzaakt kansspelverslaving?
- Hoe kan kansspelverslaving worden voorkomen?

Wat verstaan wij onder kansspelverslaving?

Er is geen eenduidige onomstreden definitie voor verslaving, en ook het concept kansspelverslaving is een term waar verschillende vormen en typen van onmatig of risicovol speelgedrag onder geschaard worden. Kansspelverslaving kenmerkt zich door een sterk verhoogde gerichtheid (preoccupatie) op kansspelen en verminderde controle om weerstand te bieden aan de neiging of drang om te gokken, met negatieve persoonlijke en/of maatschappelijke consequenties. Ook de inzet van steeds grotere bedragen, het doorspelen om verliezen goed te maken en het op het

¹ Analyse van de Ksa, op basis van de verslavingsliteratuur, zie bijlage 1.

spel zetten van werk, school en relaties behoren tot de kenmerken van kansspelverslaving.²

Bij onderzoek naar kansspelverslaving wordt vaak een onderscheid gemaakt naar risicospelers en probleemspelers. Risicospelers vertonen enkele kenmerken die duiden op (mogelijke) verslaving. Deze spelers lopen het risico verslaafd te worden. Probleemspelers vertonen veel kenmerken en zijn waarschijnlijk verslaafd. In dit stuk wordt de term kansspelverslaving gebruikt voor het bredere maatschappelijke probleem en wordt, waar relevant, onderscheid gemaakt naar risico- en probleemspelers.³

Wat veroorzaakt kansspelverslaving?

Uit de wetenschap en de praktijk komen vijf groepen aan factoren naar voren die een rol spelen bij het ontstaan van kansspelverslaving:

- **Genetische factoren:** sommige mensen zijn meer verslavingsgevoelig dan andere mensen. Waarschijnlijk werkt het maken van keuzes, het beoordelen van risico's en het neurologische centrum voor beloning anders dan gemiddeld.
- **Sociale factoren:** geldnood, stress, opleiding, sociale klasse, cultuur, etc. kunnen bijdragen aan het ontstaan van verslaving.
- **Omgevingsfactoren:** toegankelijkheid van het spelaanbod, sociale acceptatie van kansspelen, omgeving waarin het spel gespeeld wordt, het anti-verslavingsbeleid van aanbieders (voorlichting tot en met uitsluiting), en reclame en werving waaraan spelers worden blootgesteld.
- **Cognitieve en psychologische factoren:** geloof speluitkomsten te kunnen beïnvloeden; onbekendheid met kansrekening en negatieve verwachtingswaarden, behoefte aan mentale of emotionele vlucht uit de werkelijkheid; behoefte aan status, winnen als meetlat voor succes.
- **Spelfactoren:** type spel (short-odds), kans op winnen van een grote prijs, mate van perceptie van beïnvloeding.

Hoe kan kansspelverslaving worden voorkomen?

Kansspelverslaving kan gedeeltelijk worden beheerst en verminderd, maar kan niet geheel voorkomen of opgelost worden. Kansspelverslaving kan in enige mate worden voorkomen door in te grijpen op de factoren die kansspelverslaving veroorzaken. De factoren die kansspelverslaving veroorzaken zijn niet allemaal goed te beïnvloeden. Zelfs niet als alle partijen in de keten zich inspinnen en effectief opereren.

Omgevingsfactoren, spelfactoren en cognitieve factoren zijn in redelijke mate te beïnvloeden door onder andere de wetgever, de toezichthouder en aanbieders. Veel gebruikte manieren om invloed te hebben zijn onder andere:

- Restricties stellen aan spelaanbod, locatie of leeftijd
- Voorwaarden stellen aan de spelomgeving (offline en online)
- Voorlichten van spelers en hun omgeving om bewustwording te vergroten
- Trapsgewijs ingrijpen bij risico- en probleemspelers

² Kansspelverslaving wordt in de DSM-V geschaard onder afhankelijkheidssyndromen, gelijk een alcohol- of drugsverslaving.

³ Zie in de bijlage een overzicht van de gebruikte literatuur bij het ontwikkelen van deze strategie.

Factoren die niet of nauwelijks te beïnvloeden zijn, zijn genetische factoren, sociale factoren en psychologische factoren. Deze factoren liggen buiten het directe bereik van aanbieders, toezichthouder en wetgever.

De meeste spelers met tekenen van kansspelverslaving zijn niet in beeld bij professionele hulp. Een gedeelte van de probleemspelers herstelt met behulp van zelfhulpgroepen. Een gedeelte komt spontaan of op eigen kracht van de verslaving af. Slechts een klein gedeelte van de probleemspelers, naar schatting circa 15%, wordt behandeld door gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg. Kansspelverslaving komt vaak voor in combinatie met andere verslavingen of sociale en psychische problemen. Behandeling van kansspelverslaving is lastig maar wel mogelijk.

B. Omvang van het probleem

De omvang van het probleem kansspelverslaving is relatief gering. De omvang van het probleem kansspelverslaving is in Nederland relatief klein in vergelijking met andere verslavingsproblematiek of kansspelverslaving in sommige andere Europese landen.⁴ Het aantal personen dat voor alcohol- of drugsverslaving wordt behandeld is in Nederland tien keer zo groot als het aantal personen met gokverslaving als primaire diagnose.⁵ Echter, de precieze omvang van verslavingsproblematiek is lastig meetbaar. De omvang van het probleem binnen bepaalde delen of groepen van de samenleving kan onderschat zijn. De Ksa moet waakzaam blijven dat de omvang van het probleem niet ongemerkt geleidelijk toeneemt. Dit kan het gevolg zijn van een veranderd spelaanbod, reclamebeleid of speelgedrag. De marktveranderingen die samenhangen met de introductie van het wetsvoorstel Kansspelen op Afstand (KoA) zal de Ksa daarom bijzonder nauwgezet volgen.

Wij lichten de omvang van het probleem toe aan de hand van twee vragen:

- a. Hoeveel mensen in Nederland vertonen kenmerken van kansspelverslaving?
- b. Neemt kansspelverslaving toe of af?

Hoeveel mensen in Nederland vertonen kenmerken van kansspelverslaving?

Minder dan 1% van de bevolking vertoont kenmerken van kansspelverslaving. Dit aantal is relatief gering in vergelijking met andere verslavingen, zoals alcohol- en tabaksverslaving. Het niveau van kansspelverslaving in Nederland is vergelijkbaar of lager dan in andere Europese landen.

Bij kansspelverslaving wordt onderscheid gemaakt tussen meer ernstige gevallen (probleemspelers) en minder ernstige gevallen (risicospelers). De meest recente cijfers geven aan dat er ongeveer 20.300 probleemspelers zijn in Nederland en ongeveer 92.000 risicospelers.⁶

---

4 Zie Bruin e.a (2014) voor prevalentie van kansspelverslaving in verschillende Europese landen. Het vergelijken tussen landen is lastig, onder andere door verschillen in classificaties en methodiek. De conclusie dat Nederland een relatief laag percentage kansspelverslaving kent, is daarom tentatief.

⁴ Zie tabel 2 van Ladis (2015). In 2014 werden 2266 personen behandeld met gokverslaving als primaire diagnose, tegen ruim 30.000 voor alcoholverslaving en nog eens 30.000 voor verslaving aan verschillende soorten drugs.

⁶ Zie Bieleman e.a. (2011) en KSA (2014; 2015).

Het percentage spelers dat kenmerken vertoont van kansspelverslaving ligt wellicht hoger voor speciale risicogroepen. In Nederland blijkt kansspelverslaving vaker voor te komen bij volwassen mannen in de leeftijdscategorie 30-50 jaar met een lagere sociaaleconomische status (inkomen, opleiding, beroep), waaronder relatief veel werklozen en Nederlanders van allochtone afkomst.⁷ Uit de literatuur is bekend dat jongeren en jongvolwassenen een verhoogd risico op kansspelverslaving lopen, dat sociaaleconomische status een rol speelt in de ontvankelijkheid en continuering van kansspelverslaving en dat verschillende (neuro)biologische factoren een rol spelen in de gevoeligheid voor verslaving. Segmentatieonderzoek dat de aard en omvang van kansspelverslaving verbijzondert naar kwetsbare groepen spelers (waaronder jongeren, jongvolwassenen, licht verstandelijk beperkten) blijkt vooralsnog schaars.

De inschattingen van het aantal spelers dat kenmerken vertoont van kansspelverslaving lopen uiteen. Dit komt omdat het meten van de omvang van het probleem kansspelverslaving niet eenvoudig is. Inschattingen zijn gebaseerd op verschillende typen onderzoek, methodologie en screeningsinstrumenten. Kansspelverslaving is beperkt zichtbaar omdat niet iedereen die kansspelverslaafd is, herkend wordt of hulp zoekt. Bovendien is sprake van een grijs gebied tussen een actieve speler en een kansspelverslaafde. Duiding van dit grijze gebied vraagt om een subjectief oordeel.

Neemt kansspelverslaving toe of af?

Op dit moment zijn er geen overtuigende signalen dat het probleem kansspelverslaving in omvang toeneemt of afneemt. Duidelijk is wel dat de markt voor kansspelen sterk in verandering is. Dit vereist zorgvuldig onderzoek naar en monitoring van de ontwikkeling van kansspelverslaving.

De ontwikkeling van het probleem kansspelverslaving kan door kwantitatieve en kwalitatieve analyse in kaart gebracht worden. Kwantitatieve analyse laat zien dat het aantal mensen dat professionele hulp vraagt voor kansspelverslaving de laatste jaren een paar procent per jaar is gedaald. Dit kan duiden op een daling van het aantal kansspelverslaafden, maar het is ook mogelijk dat kansspelverslaafden minder vaak hulp vragen of krijgen. Verder is de registratie bij hulporganisaties niet consequent en eenduidig, vooral waar het gaat om gokverslaving als secundaire problematiek.

Schattingen van risico- en probleemspelers laten een wisselend beeld zien door de tijd. Prevalentiestudies op basis van brede bevolkingsonderzoeken in de periode 2006 – 2011, schatten het totaal aantal risico- en probleemspelers in Nederland tussen 83.000 en 140.000 spelers.⁸ Dit verschil in aantallen komt naar verwachting in belangrijke mate door de verschillen in methodologie en onderzoeksopzet. De voorzichtige conclusie is dat er op basis van deze onderzoeken in de afgelopen jaren geen significante verandering te zien is in het aantal van risico- en probleemspelers. De bestaande marktstructuur, wetgeving, toezicht en consumentengedrag hebben blijkbaar tot nog toe tot een redelijk stabiel niveau van kansspelverslaving geleid.

Een kwalitatieve manier om voeling te houden met de ontwikkeling van de omvang van kansspelverslaving is door veranderingen in toegankelijkheid en het spelaanbod te analyseren. De laatste jaren zijn hier grote veranderingen in op te merken. De digitalisering van de maatschappij maakt het mogelijk om overal en altijd te gokken

---

⁷ De Bruin et al. (2005).

⁸ Zie KSA (2015).

via mobiel of tablet. Het online kansspelaanbod is nu nog grotendeels illegaal, maar dat gegeven weerhoudt niet alle spelers ervan te gokken.

De markt voor kansspelen op afstand is in Nederland de afgelopen jaren sterk gegroeid. Het brutospelresultaat (BSR) bedraagt momenteel naar schatting 275 miljoen euro tegenover ongeveer 62 miljoen euro in 2005. Dit komt neer op een autonome groei van de markt voor online kansspelen van gemiddeld 12% per jaar. De meest recente schattingen naar het aantal online spelers in Nederland variëren tussen 242.000 en 437.000 spelers.⁹ Het geschatte aantal van 437.000 online spelers komt neer op 3.1% van de Nederlandse bevolking van 16 jaar of ouder.

De verwachting is dat bij ongewijzigd beleid de groei van de online markt zich de komende jaren doorzet. De legalisering van online kansspelen verandert de markt in twee opzichten. Legalisering leidt mogelijk tot een andere houding van consumenten ten opzichte van online kansspelen. De technische toegankelijkheid verandert niet of nauwelijks door legalisering, maar de psychologische toegankelijkheid ('het is legaal en het is betrouwbaar') verandert wel. Ten tweede geldt dat aanbieders na legalisering van online kansspelen reclame mogen maken gericht op de Nederlandse markt. Dit kan de vraag naar kansspelen aanwakkeren. Op basis van de al bestaande groei van de online kansspelmarkt en genoemde factoren, is de verwachting dat deze groei ook de komende jaren doorzet.

De verwachting dat het aantal onlinespelers de komende jaren groeit, betekent niet automatisch dat het aantal risico- en probleemspelers ook zal groeien. Legale online aanbieders zullen aan strenge eisen moeten voldoen op het gebied van verslavingspreventiebeleid en spelomgeving. Technische ontwikkelingen maken het mogelijk om risico- en probleemspelers eerder te herkennen en op een passende manier te behoeden voor verslaving. De invoering van online spelersprofielen en het nieuwe Centrale Register Uitsluiting Kansspelen (CRUKS) zijn voorbeelden van maatregelen die het risico op kansspelverslaving verkleinen. Er zijn echter ook aanwijzingen dat het percentage risico- en probleemspelers hoger is bij online kansspelen dan bij landgebonden kansspelen. Recent onderzoek laat zien dat van de online spelers 11% een risicospeler is en 5% een probleemspeler.¹⁰ Het is niet gezegd dat deze spelers door het onlinespel kenmerken van verslaving zijn gaan vertonen. Er kan sprake zijn van een selectie-effect door een andere mix van online en landgebonden spelers.

Het inschatten van de toekomstige ontwikkeling van het aantal spelers met kenmerken van verslaving is lastig, omdat de Nederlandse online markt mogelijk al in redelijke mate 'volwassen' is. Dit betekent dat veel spelers al ervaring hebben en bekend zijn met de gevaren van kansspelen. Legalisering en intensievere marketing zou dan mogelijk een kleiner effect hebben op het aantal spelers dat kenmerken van verslaving vertoont. Ervaringen uit het buitenland laten geen eenduidige effecten zien van legalisering op het niveau van verslaving.¹¹ Het netto-effect van de veranderingen in de kansspelmarkt op het aantal spelers met kenmerken van kansspelverslaving is op dit moment onduidelijk.

De onduidelijkheid over de ontwikkeling van kansspelverslaving roept verschillende onderzoeksvragen op: Vergroot legalisering van online kansspelen het risico op kansspelverslaving? Hebben online spelers die kansspelverslaafd raken een ander profiel dan andere kansspelverslaafden? Is verslaving aan online kansspelen lastiger te behandelen dan verslaving aan landgebonden kansspelen? Zijn spelers die risico

⁹ TNS (2014), Kansspelautoriteit (2015).

¹⁰ CVO (2015).

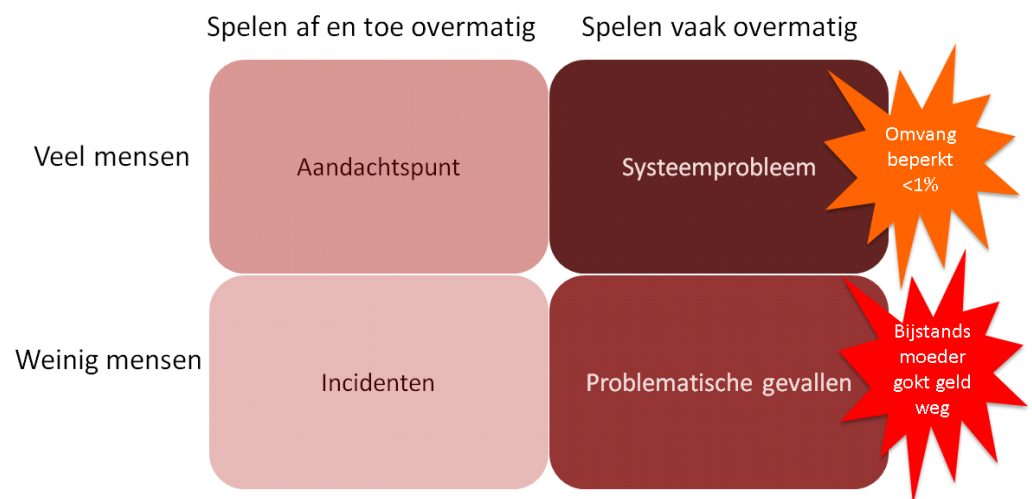
¹¹ De Bruin (2014).

lopen online kansspelerslaafd te geraken tijdig zichtbaar voor aanbieders? Welke interventies zijn het meest effectief bij het voorkomen en bestrijden van kansspelverslaving? De Ksa verwacht samen met de verschillende belanghebbenden een onderzoeksagenda op te stellen om antwoord te krijgen op deze en andere vragen. Een gedeelte van deze onderzoeken kan gefinancierd worden uit het op te richten verslavingsfonds.

C. Belang van het probleem

Kansspelverslaving is een belangrijk maatschappelijk risico. Onderstaand overzicht weerspiegelt een analyse van het belang van het probleem. De Ksa onderscheidt als toezichthouder daarbij twee typen risico's:

- I. *De totale omvang van kansspelverslaving.* Het gehele stelsel van wetgeving, toezicht, spelaanbod en spelgedrag heeft er de afgelopen jaren toe geleid dat de omvang (in aantal personen) van kansspelverslaving relatief beperkt is. De kans dat een consument kansspelerslaafd wordt is relatief laag. Dit 'systeem' verandert naar verwachting binnenkort door het legaliseren van online kansspelen. Dit heeft mogelijk invloed op de ontwikkeling van kansspelverslaving (aard en omvang) en verhoogt daarmee het belang van het risico.
- II. *Individuele gevallen van kansspelverslaving.* Uiteraard geldt dat elk geval van kansspelverslaving er één teveel is. Kansspelverslaving heeft grote impact op het individu en heeft de potentie om gezinnen te ontwrichten. Kansspelverslaving kan vrij plotseling sterk negatieve gevolgen hebben, anders dan bijvoorbeeld alcoholverslaving dat vaak een langzamer verloop kent. De verslaving heeft negatieve financiële gevolgen (geldnood), negatieve sociale gevolgen (verlies van werk, benadeling gezin) en negatieve maatschappelijke gevolgen (schuldsanering, kosten behandeling, kosten van gerelateerde criminaliteit). Kansspelverslaving is daarom een maatschappelijk gevoelig probleem.

Veranderingen in het spelaanbod en speelgedrag, zoals in de nabije toekomst te verwachten, zouden kunnen leiden tot meer kansspelverslaving. En ook al is de omvang van het probleem op dit moment relatief beperkt, de schade die kansspelverslaving in individuele gevallen berokkent kan groot en schrijnend zijn en maatschappelijk gevoelig.

2. Bouwstenen voor de toezichtstrategie kansspelverslaving

De doelstellingen van het toezicht zijn een logisch gevolg van de aard, omvang en het belang van de kansspelverslavingsproblematiek. Het bereiken van deze doelstellingen gaat niet vanzelf. Verschillende partijen hebben daarbij een eigen verantwoordelijkheid. De strategische keuzes van de Ksa houden rekening met de eigen verantwoordelijkheid van andere partijen en gaan in op de afwegingen die de Ksa als toezichthouder ervaart bij kansspelverslaving.

A. Wat zijn de doelstellingen voor toezicht?

De doelstellingen voor het toezicht zijn een logisch gevolg van de probleemanalyse, zoals samengevat in hoofdstuk 1. Op het gebied van het tegengaan van kansspelverslaving, wil de Ksa het volgende bereiken:

1. **Samen met andere belanghebbenden het relatief geringe landelijke percentage kansspelverslaafden waarborgen.** Deze eerste doelstelling is gekoppeld aan het *eerste type risico uit de probleemanalyse*. De Ksa wil dat het Nederlandse kansspelsysteem – het geheel aan wetgeving, toezicht, spelaanbod en speelgedrag – leidt tot een zo beperkt mogelijk aantal kansspelverslaafden. De Ksa wil dit onder meer bereiken door zich te richten op kwetsbare groepen, in nauwe samenwerking met andere belanghebbenden zoals aanbieders, spelers en verslavingszorg.
2. **Individuele risicospelers en kansspelverslaafden tijdig laten identificeren en waar nodig naar hulp laten geleiden.** Deze tweede doelstelling is gekoppeld aan het *tweede type risico uit de probleemanalyse*. De Ksa wil zich inzetten om kansspelverslaving in individuele gevallen te voorkomen en zo het absolute aantal kansspelverslaafden te reduceren. De Ksa zal dit voornamelijk doen door marktpartijen te beïnvloeden hun verantwoordelijkheid te nemen.
3. **Belanghebbenden aanzetten tot het nemen van hun eigen verantwoordelijkheid.** Deze doelstelling komt voort uit de conclusie dat kansspelverslaving complex is en maar ten dele beïnvloedbaar. Kansspelverslaving kan alleen succesvol worden aangepakt als alle partijen (spelers, aanbieders, verslavingszorg, toezicht en wetgeving) effectief samenwerken om de factoren te beïnvloeden die verslaving veroorzaken. Het geheel voorkomen van individuele gevallen van kansspelverslaving is onmogelijk. Het is daarom van belang om de verwachtingen van publiek en politiek over de beheersbaarheid van dit probleem in overeenstemming te brengen met de realiteit.

B. Welke strategische keuzes maakt de Ksa?

De Ksa maakt een aantal strategische keuzes gericht op het realiseren van de hierboven genoemde doelstellingen. Deze keuzes maakt de Ksa met inachtneming van de kaders die de wetgever stelt, de wetenschappelijke inzichten over kansspelverslaving en de capaciteit van de Ksa. Aan elk van deze keuzes ligt een

afweging ten grondslag. In de volgende paragrafen worden de strategische keuzes en de onderliggende afwegingen toegelicht.

1. De Ksa gaat in beginsel uit van de eigen verantwoordelijkheid van de volwassen speler.

De volwassen speler is primair verantwoordelijk voor zijn eigen speelgedrag. Hij bepaalt hoe lang, hoe vaak en met hoeveel geld hij speelt. De speler moet daarbij in staat worden gesteld om een afgewogen keuze te maken. De speler moet dan ook goed worden geïnformeerd om zijn verantwoordelijkheid te kunnen invullen.

In sommige gevallen kan een speler zijn verantwoordelijkheid niet goed nemen, bijvoorbeeld omdat deze behoort tot een kwetsbare groep met een verhoogde ontvankelijkheid voor verslaving (waaronder jongeren, jongvolwassenen, LVB-ers), of al kenmerken van verslaving vertoont. In die gevallen rust er een verantwoordelijkheid op de aanbieder om onverantwoord speelgedrag te signaleren en tijdig en op een gepaste manier in te grijpen.

Afweging: Kansspelen zijn naar hun aard verslavend. Een kenmerk van verslaving is dat het verslaafden niet (meer) lukt om zelf verantwoordelijkheid te nemen om het speelgedrag te reguleren. Toch kiest de Ksa er voor om de verantwoordelijkheid voor het speelgedrag in beginsel bij de volwassen speler te leggen. Vergunde kansspelen zijn legaal, net als sommige andere risicovolle activiteiten. Burgers moeten een eigen afweging maken óf, en zo ja in welke mate, ze dit risico willen lopen. In bijzondere gevallen (kwetsbare groepen, herkenbare kenmerken van verslaving) is deze eigen verantwoordelijkheid begrensd.

2. De Ksa ondersteunt en controleert de zorgplicht die de spelaanbieder heeft.

Kansspelaanbieders hebben een maatschappelijke verantwoordelijkheid en wettelijke zorgplicht om verslaving zo veel mogelijk te voorkomen. Zij moeten de spelers informeren, voorkomen dat minderjarigen deelnemen, het speelgedrag monitoren om risico's op verslaving te identificeren, en waar nodig tijdig ingrijpen om kansspelverslaving te voorkomen. Het toezicht van de Ksa ondersteunt de zorgplicht van de aanbieder met richtlijnen en informatie. De Ksa houdt ook toezicht op de adequate invulling van deze verplichtingen.

Afweging: Aanbieders van kansspelen zijn het beste gepositioneerd om kenmerken van kansspelverslaving in een vroegtijdig stadium te detecteren. Zij hebben ook instrumenten om het gedrag van spelers te beïnvloeden, variërend van een email of gesprek tot voordracht voor vrijwillige of onvrijwillige uitsluiting in CRUKS. Aanbieders hebben niet altijd de juiste stimulansen om tijdig in te grijpen als spelers risicovol speelgedrag vertonen. Een actieve speler is vaak ook een winstgevende speler. De Ksa stimuleert én controleert daarom actief de manier waarop aanbieders invulling geven aan hun zorgplicht.

3. De Ksa houdt proactief toezicht met inachtneming van de verantwoordelijkheden van spelers en aanbieders.

De Ksa ziet kansspelverslaving als een belangrijk maatschappelijk probleem. De Ksa kiest voor een proactieve aanpak om de omvang en de individuele gevolgen zo beperkt mogelijk te houden. De Ksa bevordert dat kansspelaanbieders hun verslavingspreventiebeleid steeds sterker maken. De Ksa houdt risicogericht toezicht en grijpt in als partijen onvoldoende verantwoordelijkheid nemen voor verslavingspreventie. De Ksa investeert in voldoende mensen en middelen om de ambitie waar te maken.

Afwegingen:

Proactief toezicht kan er toe leiden dat andere belanghebbenden ten onrechte minder verantwoordelijkheid nemen en wachten op de aanwijzingen van de toezichthouder. De Ksa houdt dit onbedoelde neveneffect goed in de gaten en kiest desondanks voor proactief toezicht. De impact van kansspelverslaving is te groot om een meer reactieve opstelling te kunnen verantwoorden.

Toezichthouders hebben altijd te veel risico's die ze willen aanpakken en te weinig middelen. De Ksa moet daarom keuzes maken over prioriteit. De prioriteit wordt onder andere gedreven door de mate waarin een risico aansluit bij de missie van Ksa, de omvang en/of impact van het probleem en de mate van veranderingen in de context (bijvoorbeeld wetgeving, toezichtinstrumenten en markt). De Ksa werkt continu aan verslavingspreventie. Accenten in activiteiten waaraan verhoogde aandacht wordt toegekend kunnen in de tijd verschuiven. De verwachting is dat de Ksa kort na opening van een vergunde online kansspelmarkt extra capaciteit zal inzetten om te borgen dat kansspelverslaving niet toeneemt.

4. De Ksa vervult een actieve coördinerrol, gericht op het verhelderen van verantwoordelijkheden en het uitwisselen van kennis.

Kansspelverslaving is een complex probleem. De Ksa kan dit probleem alleen samen met andere belanghebbenden aanpakken. De Ksa vervult daarom een coördinerrol tussen aanbieders, spelers, verslavingszorg en kennisinstituten. Deze coördinerfunctie zorgt er voor dat alle betrokken partijen hun eigen verantwoordelijkheden goed kunnen invullen. De coördinerfunctie van de Ksa jaagt de verslavingspreventie verder aan en zorgt voor uitwisseling van kennis, inzichten en best practices. Het netwerk van belanghebbenden dat de Ksa coördineert, kan ook een rol hebben bij het verder onderzoeken van de aard en omvang van kansspelverslaving. Een gedeelte van dit onderzoek kan betaald worden uit de heffingsopbrengsten in het verslavingsfonds.

Afweging.

Netwerken van belanghebbenden kunnen verschillende doelen hebben. Als de doelen niet scherp gedefinieerd zijn of als de belangen te verschillend zijn, dan zijn dit soort netwerken minder effectief. De Ksa kiest er voor om een actief, agenderend en sturend netwerk op te richten. Het maakt helder wie welke verantwoordelijkheden heeft en hoe partijen elkaar kunnen ondersteunen. Het netwerk wordt niet ingezet op onderwerpen waar de belangen sterk tegengesteld zijn. In die gevallen ligt wetgeving of toezicht meer voor de hand.

3. Strategie op hoofdlijnen

In dit deel worden de hoofdlijnen van de strategie uiteen gezet op basis van de probleemanalyse (deel 1) en de doelstellingen en keuzes (deel 2). De strategie bestaat uit een logisch en samenhangend stelsel van activiteiten die bijdragen aan de doelstellingen.

De strategie is gebaseerd op de doelstellingen en de strategische keuzes

De drie doelstellingen zijn:

1. Samen met andere belanghebbenden het relatief geringe landelijke percentage kansspelverslaafden waarborgen.
2. Individuele risicospelers en kansspelverslaafden tijdig laten identificeren en waar nodig naar hulp laten geleiden.
3. Belanghebbenden aanzetten tot het nemen van hun eigen verantwoordelijkheid.

De vier strategische keuzes zijn:

1. De Ksa gaat in beginsel uit van de eigen verantwoordelijkheid van de volwassen speler.
2. De Ksa ondersteunt en controleert de zorgplicht die de kansspelaanbieder heeft.
3. De Ksa houdt proactief toezicht met inachtneming van de verantwoordelijkheden van spelers en kansspelaanbieders.
4. De Ksa vervult een actieve coördinerende rol gericht op het verhelderen van verantwoordelijkheden en het uitwisselen van kennis.

Samenhangende activiteiten per doelstelling

De Ksa zet per doelstelling een samenhangend stelsel van activiteiten op. De belangrijkste van deze activiteiten worden hieronder per doelstelling toegelicht. Deze activiteiten worden verder uitgewerkt in het nog te ontwikkelen meerjarenprogramma verslavingspreventie en jaarlijks op te stellen werkplannen. Sommige activiteiten dragen bij aan meerdere doelstellingen.

1. Samen met andere belanghebbenden het relatief geringe landelijke percentage kansspelverslaafden waarborgen.

De Ksa voert ten behoeve van deze doelstelling de volgende activiteiten uit:

- A. *Onderzoek (laten) doen naar aard en omvang van het probleem en de effectiviteit van preventiemaatregelen.* Verschillende onderdelen van het probleem kansspelverslaving zijn nog onvoldoende goed begrepen. Zo is nog veel onbekend over hoe risico-indicatoren zich laten vertalen naar identificeerbare groepen kwetsbare spelers, en hoe deze spelers effectief en op passende wijze tegen de risico's van verslaving beschermd kunnen worden. Periodiek onderzoek is nodig naar de omvang, aard en oorzaken van kansspelverslaving in de verschillende deelmarkten en spelerssegmenten. Een gedeelte van dit onderzoek kan bekostigd worden uit het verslavingsfonds.
- B. *Monitoren van de ontwikkeling van verslavingsproblematiek aan de hand van indicatoren.* De Ksa vraagt bijvoorbeeld aan kansspelaanbieders periodieke rapportages, waarin kengetallen opgenomen zijn die inzicht geven in de ontwikkeling van verslavingsrisico's. Deze rapportages kunnen gericht zijn op

algemene speelinformatie (ontwikkeling van aantal spelers en speelduur, hoogte en aanpassingen van limieten) en de gebruikte interventies ter voorkoming kansspeleravering (e-mails, gesprekken, spelbeperkingen en uitsluitingen).

- C. *Sturen op steeds effectiever beleid en praktijk gericht op verslavingspreventie.* Verslavingspreventie dient een integraal onderdeel te zijn van de bedrijfsvoering van kansspelaanbieders. De Ksa toetst de opzet, bestaan en waar mogelijk werking van het preventiebeleid, in het bijzonder ook bij vergunningverlening. Deze toetsing gaat waar mogelijk verder dan een procedurele toetsing (is er beleid?), maar maakt waar mogelijk ook een inhoudelijke afweging (is het aannemelijk dat dit beleid adequaat werkt? Sluit het aan bij 'best practices' en wetenschappelijke inzichten?). De Ksa verwacht van kansspelaanbieders een geloofwaardige investering, en de wil om te leren en aantoonbaar doorlopend te verbeteren op het gebied van verslavingspreventie.
- D. *Voorlichten van consumenten over risico's van kansspeleravering.* Consumenten moeten in staat worden gesteld zelf een goede afweging te maken over deelname aan kansspelen. De Ksa licht consumenten in generieke zin voor over de risico's van kansspeleravering en de mogelijkheden om deze risico's te verkleinen. De Ksa bevordert ook dat andere belanghebbenden consumenten proactief en evenwichtig voorlichten. De wettelijke verplichtingen over voorlichting die op kansspelaanbieders rusten zullen strikt worden gecontroleerd.
- E. *Vanuit het doorlopende toezicht detecteren en aanpakken van (nieuwe) relevante belangrijke verslavingsproblemen.* In het doorlopend toezicht (analysefunctie) worden nieuwe drijvers en patronen met risico's voor verslaving gedetecteerd. Vervolgens worden themaonderzoeken geïnitieerd om nieuwe patronen van verslavingsrisico's beter te begrijpen en aan te pakken. Doelstelling is dat in de veranderende context risicospelers en kansspeleravlaafden snel geïdentificeerd en naar hulp geleid worden.

2. Individuele risicospelers en kansspeleravlaafden tijdig laten identificeren en waar nodig naar hulp laten geleiden.

- A. *Sterk sturen op individuele aanbieders om beleid en praktijk verslavingspreventie op orde te hebben en uit te voeren.* Op aanbieders van kansspelen rust de verantwoordelijkheid om het gedrag van spelers te monitoren en indien nodig in te grijpen in hun speelgedrag. De tijdige en adequate doorgeleiding naar professionele hulp is daarbij van groot belang. De Ksa zal door middel van organisatie specifieke of thematische onderzoeken toezien op de verplichtingen van aanbieders.
- B. *Beheren, analyseren en evalueren van databases en rapportages.* De Ksa beheert de database waarin van deelname uitgesloten spelers worden vastgelegd (Centrale Registratie Uitsluiting Kansspelen of CRUKS). Spelers kunnen zich vrijwillig laten registreren, of in bijzondere gevallen worden voorgedragen voor onvrijwillige uitsluiting door de aanbieder of derden. De Ksa krijgt ook informatie van online aanbieders over bijvoorbeeld speelgedrag en limietaanpassingen (via rapportages en de controledatabank). De rapportages en databases geven de Ksa inzicht in welke mate aanbieders kansspeleravlaafden tijdig identificeren, interveniëren en waar nodig naar hulp geleiden.

- C. *Actief bevorderen van kennisdeling tussen aanbieders over 'best practices' in het beleid en de praktijk van verslavingspreventie.* Het staat individuele aanbieders vrij om eigen afwegingen te maken over hoe het preventiebeleid en de praktijk wordt vormgegeven, mits dit voldoet aan de wettelijke kaders en de op de aanbieder rustende verplichtingen. De Ksa bevordert, bijvoorbeeld via het genoemde netwerk, de uitwisseling van kennis en best practices. Op deze manier kunnen aanbieders beter invulling geven aan hun verantwoordelijkheid.
- D. *Voorlichten van consumenten met speciale aandacht voor kwetsbare doelgroepen en situaties.* Naast de algemene voorlichting (zie 1D) draagt de Ksa bij aan voorlichting van kwetsbare groepen consumenten (jongvolwassenen, risicospelers, andere segmenten). De Ksa doet dit waar mogelijk en relevant op momenten, tijden en plaatsen die aansluiten bij het te bereiken segment. Onder deze activiteit valt ook het bevorderen van tijdige en evenwichtige voorlichting en communicatie door kansspelaanbieders en andere belanghebbenden.

3. Belanghebbenden aanzetten tot het nemen van hun eigen verantwoordelijkheid.

- A. *Coördineren en aanjagen van netwerk gericht op verslavingspreventie.* De Ksa bouwt en onderhoudt een netwerk van belanghebbenden gericht op verslavingspreventie. Het netwerk verheldert wat de verantwoordelijkheden zijn van de verschillende partijen en zorgt er voor dat er zo min mogelijk grijs gebied of onduidelijkheden zijn. In aanvulling daarop wisselt het netwerk 'best practices' en kennis uit op het gebied van verslavingspreventie.
- B. *Periodiek op eigen initiatief delen met stakeholders wat de aard, omvang en ontwikkeling van de verslavingsproblematiek is en uitleggen wat de Ksa doet en kan doen.* Kansspelverslaving is een complex, in omvang relatief beperkt maar maatschappelijk belangrijk probleem. Het is belangrijk dat de Ksa deze analyse proactief over het voetlicht brengt, openstaat voor onderbouwde alternatieve analyses, en toelicht wat de Ksa wél en niet kan doen. Dit kan bijvoorbeeld via persberichten, nieuwsbrieven, updates of specifieke activiteiten of casuïstiek.
- C. *Communicatiestrategie ontwikkelen en voorbereiden voor incidenten.* Gegeven de aard van het probleem is het te verwachten dat er periodiek incidenten zullen plaatsvinden met betrekking tot kansspelverslaving. Het is mogelijk dat in de media één of enkele gevallen van verslaving breed uitgemeten worden, in het bijzonder rondom de legalisering van het online aanbod. Het is van belang dat de Ksa in die gevallen snel en feitelijk kan toelichten hoe deze gevallen passen in een bredere context van de verslavingsproblematiek.

Bijlagen

Illustratie:

Specifieke risico's gerelateerd aan kansspelverslaving

Kansspelverslaving is een risicoklasse. Dit betekent dat het een brede omschrijving is waar veel meer specifieke risico's onder vallen. Effectieve bestrijding van kansspelverslaving moet aanhaken bij deze meer specifieke risico's. Voorbeelden van mogelijke, meer specifieke risico's zijn:

- *Reclame voor online kansspelen is niet zorgvuldig, evenwichtig of verantwoord.* Het is mogelijk dat bij de legalisering van online kansspelen aanbieders op een te agressieve of op misleidende wijze reclame maken.
- *Gericht werven van minderjarigen of onvoldoende rekening houden met kwetsbare groepen spelers (online of landbased).* Aanbieders van kansspelen mogen geen reclame maken die gericht is op minderjarigen. Bij kwetsbare groepen (jongvolwassenen, laaggeletterden) moet door aanbieders sterke terughoudendheid betracht worden.
- *Onvoldoende proactief verslavingsbeleid bij specifieke speelautomatenhallen.* Speelautomatenhallen innoveren in spelaanbod en spelomgeving, en lijken qua beleving in toenemende mate op casino's. Het preventiebeleid van de speelautomatenhallen zal daarmee in overeenstemming gebracht moeten worden om risico's op kansspelverslaving niet toe te laten nemen.
- *Onvoldoende proactief verslavingsbeleid bij specifieke online aanbieders.* Online aanbieders moeten het gedrag van spelers online, zonder fysieke waarneming kunnen inschatten. Daartoe moeten zij spelersgedrag monitoren en bij signalen van toegenomen verslavingsrisico's ingrijpen. Het is mogelijk dat online aanbieders dit te laat of te weinig doen. Het is zelfs mogelijk dat aanbieders verslaving in de hand werken door specifiek getimed bonussen.
- *Onvoldoende innovatief preventiebeleid bij specifieke landgebonden aanbieders.* Het is mogelijk dat landgebonden aanbieders te weinig innoveren met betrekking tot het preventiebeleid, waardoor spelers een lager beschermingsniveau wordt geboden.

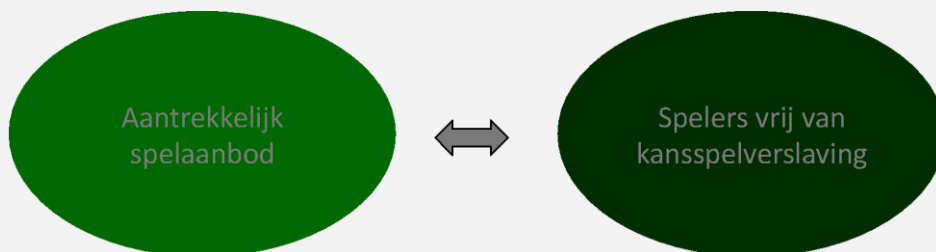
Bovengenoemde voorbeelden van risico's zijn louter en alleen ter illustratie. De Ksa voert periodiek risicoscans en prioritering sessies uit om te bepalen welke risico's zich wáár voordoen en welke risico's worden aanpakt.

Box 1: Toelichting Eigen verantwoordelijkheid

Een belangrijke afweging is de mate van verantwoordelijkheid die gelegd moet en/of kan worden bij kansspelaanbieders en spelers. Bij de vormgeving van wet- en regelgeving - maar ook bij het toezicht - moet altijd rekening worden gehouden met doelstellingen die gelijktijdig nastrevenswaardig zijn, maar waar in de realisatie daarvan spanning tussen bestaat. De wens om zowel een aantrekkelijk spelaanbod aan te bieden als een maatschappij te hebben die vrij is van kansspelverslaving, zijn lastig te verenigen.

Dit vraagt om een afweging tussen vrijheid en inperking. Denk aan het geven van alle vrijheid aan consumenten om naar eigen inzicht te spelen, versus het inperken van die vrijheid ter zelfbescherming van consumenten die hier niet goed mee kunnen omgaan. Of denk aan het bieden van vrijheid voor aanbieders om te ondernemen en te zorgen voor een aantrekkelijk spelaanbod, versus het inperken van die vrijheid ter bescherming van spelers, opdat deze spelers een kleiner risico op kansspelverslaving lopen. Dergelijke afwegingen tussen vrijheid en inperking leiden tot regels zoals "aanbieders mogen reclame maken om spelers te wijzen op hun aanbod, maar mogen daarbij niet sterk wervend zijn".

Dit soort afwegingen, zoals verbeeld in onderstaand figuur, is lastig omdat er niet een objectief juiste weging is te maken.

Hoe maakt de Ksa deze afweging? Voor de Ksa geldt bij het maken van deze afweging dat:

- de wet de voornaamste leidraad is voor het bepalen van de mate van eigen verantwoordelijkheid;
- aanbieders en spelers binnen dit wettelijke kader de ruimte krijgen om hun eigen verantwoordelijkheid te nemen; en
- het toezicht ingrijpt indien die verantwoordelijkheid niet genomen wordt of wanneer dit niet tot de gewenste uitkomsten leidt.

Box 2: Wat zijn de voornaamste partijen en hun verantwoordelijkheden?

Spelers. Volwassen spelers van kansspelen zijn in beginsel als eerste verantwoordelijk voor het voorkomen van verslaving. De Ksa verwacht dat spelers zich in redelijke mate verdiepen in de aard en de risico's van het kansspel. De Ksa verwacht ook dat spelers zelf proberen grenzen te stellen en in redelijke mate responsief zijn als zij daarbij geholpen worden door aanbieders. Echter, de mate waarin een speler verantwoordelijkheid kan dragen voor het eigen speelgedrag, hangt mede af van een combinatie van specifieke kwetsbaarheden van de speler, de verleidelijkheid van het spel en de omstandigheden die speelgedrag mogelijk maken. Voor spelers die als kwetsbaar aangemerkt kunnen worden (bijvoorbeeld jongvolwassenen, laaggeletterden, LVB-ers, verslavingsgevoelige spelers), ligt een gedeelde verantwoordelijkheid van speler en aanbieder voor de hand.

Kansspelaanbieders. Aanbieders moeten betrouwbare, op maat gesneden en toegankelijke informatie bieden over de risico's van het spelen van kansspelen. De Ksa verwacht dat aanbieder, naarmate de risico's toenemen (bijv. als een speler zich ontwikkelt van risico- naar probleemspeler), indringender maatregelen nemen (gesprekken en indien nodig uitsluiting). De Ksa verwacht van aanbieders dat zij zich houden aan de geest en de letter van de wet.

Wetgever. De wetgever maakt wetgeving waarin zoveel mogelijk doelbepalingen staan. Hoe de kansspelaanbieders deze doelbepalingen bereiken staat ze min of meer vrij, op een aantal zeer principiële punten na.

Kansspelautoriteit. De Ksa bewaakt de toegang tot de markt met strikte en inhoudelijke toegangseisen. Alleen aanbieders met een deugdelijk beleid ter voorkoming van verslaving komen in aanmerking voor een vergunning. De Ksa controleert in het doorlopende toezicht de werking van het verslavingsbeleid en grijpt waar nodig in. De Ksa brengt partijen bij elkaar om kennis en ervaring uit te wisselen. De Ksa bevordert dat alle betrokkenen samenwerken om kansspelverslaving op een laag niveau te houden.

Verslavingszorg. De verslavingszorg zorgt voor zo goed mogelijke preventie en voor de hulp aan en behandeling van kansspelverslaafden.

Gespecialiseerde kennisinstututen en wetenschappelijke onderzoekers. Kennisinstututen en wetenschappelijke onderzoekers doen onderzoek naar kansspelmarkt, kansspelverslaving en de mogelijkheden om verslaving te detecteren en te voorkomen.

Gebruikte Literatuur

Bieleman, S. Biesma, A. Kruize, C. Zimmerman, M. Boendermaker, R. Nijkamp, T. Bak (2011) *Gokken in kaart. Tweede meting aard en omvang kansspelen in Nederland*. Intraval, in opdracht van WODC.

Blaszczynski, A, Parke, A., Parke, J. and Rigbye, J (2014) *Operator-Based Approaches to Harm Minimisation in Gambling: Summary, Review and Future Directions*, Responsible Gaming Trust.

Blaszczynski, A., Collins, P., Fong, D., Ladouceur, R., Nower, L., Shaffer, H.J. et al. (2011) "Responsible gambling: general principles and minimal requirements", *Journal of Gambling Studies*, 27, pp. 565-573.

Blaszczynski, A. and Nower, L. (2002) "A Pathways model of problem and pathological gambling", *Addiction*, 97, pp. 487-499.

Blaszczynski, A (2000) "Pathways to Pathological Gambling: Identifying Typologies", *Journal of Gambling Issues*, 1.

Bruin, D.E. de en M.J. Labree, (2015) *Prevalentie van problematisch speelgedrag onder deelnemers aan online kansspelen*. CVO Research & Consultancy, in opdracht van WODC.

Bruin, D.E. de, en M.J. Labree (2014). *Kansspelen op afstand. Legalisering van online kansspelen in Europa: ontwikkelingen in kansspeldeelname en -verslaving*. Den Haag: WODC.

Bruin, D.E., de, Meijerman, C.J.M, Leenders, F.R.J. en Braam, R.V. (2005) *Verslingerd aan meer dan één spel: Een onderzoek naar de aard en omvang van kansspelproblematiek in Nederland*. Utrecht: Centrum voor Verslavingsonderzoek (CVO).

Chambers, R.A. and Potenza, M.N. (2003) "Neurodevelopment, impulsivity, and adolescent gambling", *Journal of Gambling Studies*, 19(1), pp. 53-84.

Goudriaan, A. (2012) "Gokverslaving. Een overzicht", *Verslaving*, Volume 8, Issue 4, pp 19-31.

Griffiths, M.D. (2012) "Internet gambling, player protection, and social responsibility". In Williams, R.J., Wood, R.T. and Parke, J. (eds.) *Routledge International Handbook of Internet Gambling*. Routledge: London and New York, pp. 227-249.

Kansspelautoriteit (2014) *Marktscan. Analyse van de Nederlandse kansspelmarkt 2013*.

Kansspelautoriteit (2015) *Marktscan online kansspelen 2015; Een analyse vanuit internationaal perspectief*.

LaPlante, D. A., Nelson, S. E., LaBrie, R. A., & Shaffer, H. J. (2008) "Stability and progression of disordered gambling: Lessons from longitudinal studies", *Canadian Journal of Psychiatry*, 53(1), 52-60.

Lorains, F.K., Cowlshaw, S. and Thomas, S.A. (2011) "Prevalence of comorbid disorders in problem and pathological gambling: systematic review and meta-analysis of population surveys", *Addiction*, 106, pp. 490-498.

Meyer, G. Hayer, T. and Griffiths, M. (Eds.) *Problem Gambling in Europe: Challenges, Prevention, and Interventions*. Berlin: Springer

SIVZ 'Kerncijfers Verslavingszorg 2014 - Landelijk Alcohol en Drugs Informatie Systeem (LADIS)' www.ladis.eu/File/Kerncijfers_Verslavingszorg_20142.pdf.

Williams, R.J., West, B.L, and Simpson, R.I. (2012) *Prevention of Problem Gambling: A Comprehensive Review of the Evidence and Identified Best Practices*. Report prepared for the Ontario Problem Gambling Research Centre and the Ontario Ministry of Health and Long Term Care, October, pp. 133.

Williams, R.J., Wood, R.T. and Parke, J. (2012) *Routledge International Handbook of Internet Gambling*. Routledge: London and New York.

Williams, R.J. Wood, R.T. and Parke, J. (2012) "History, current worldwide situation, and concerns with Internet gambling". In: Williams, R.J., Wood, R.T. and Parke, J. (eds.) *Routledge International Handbook of Internet Gambling*. Routledge: London and New York, pp. 3-26.

Wood, R.T., Williams, R.J. and Parke, J. (2012) "The relationship between Internet gambling and problem gambling". In: Williams, R.J., Wood, R.T. and Parke, J. (eds.) *Routledge International Handbook of Internet Gambling*. Routledge: London and New York, pp. 200-211.